

HÜSEYN ABBASZADƏNİN “BURULĞANLAR”, “ƏLİBALANIN AĞIR SƏFƏRİ” ROMANLARINDA İDEYA VƏ MÖVZU PROBLEMİ

Aygün Heydərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: heyderova89@inbox.ru

Xülasə. Məqalədə H. Abbaszadənin iki romanı ideya və mövzu baxımından tədqiq edilir. Hər iki romanın mövzu-ideya problematikasını sovet dövrünü əks etdirir. Bu səbəbdən də orada Azərbaycan sovet romanının ənənələrini və özünəməxsusluğunu görə bilirik. Tədqiqatda yazıçının əsərlərindəki insan konsepsiyasının, humanizmin ön planda olması qeyd edilir.

Açar sözlər: Hüseyin Abbaszadə, roman, ideya, mövzu, problem.

THE PROBLEM OF IDEAS AND THEMES IN HUSEYN ABBASZADE'S NOVELTIES OF “WHIRLPOOLS” AND “ALIBALAN'S HEAVY VISIT”

Aygun Heydarova

*Azerbaijan State Pedagogical University, Baku,
Azerbaijan*

Abstract. The paper explores two of H. Abbaszade's novels in terms of ideas and themes. The theme-idea problem of both novels reflects the Soviet era. That is why we can see the traditions and peculiarities of the Azerbaijani Soviet novel. The article emphasizes that humanity is the main line in the writer's works.

Keywords: Huseyn Abbaszade, novel, idea, theme, problem.

ПРОБЛЕМА ИДЕЙ И ТЕМ В РОМАНАХ ГУСЕЙНА АББАСЗАДЕ «ВОДОВОРОТЫ» И «ТРУДНЫЙ РЕЙС АЛИБАЛЫ»

Айгюн Гейдарова

*Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье рассматриваются два романа Г. Аббасзаде с точки зрения идей и тем. Тема-идея обоих романов отражает советскую эпоху. Именно поэтому мы можем увидеть традиции и особенности азербайджанского советского романа. В статье подчеркивается, что человечество является основной чертой в творчестве писателя.

Ключевые слова: Гусейн Аббасзаде, роман, идея, тема, проблема.

1. Giriş

Hüseyn Abbaszadənin bədii nəsrində müraciət etdiyi janrlardan biri də romandır. Ədəbiyyatımızda romanın ilk nümunəsi kimi Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin mənzum romanları nəzərdə tutulsa da, janrın ən yaxşı nümunələri XX əsrdə yazılıb. Tənqidçi Yaşar Qarayev yazırdı: “Roman, hər şeydən əvvəl, böyük epik lövhələr janrıdır, dövrü, epoxanı təsvir etmək üçün ən əhatəli və imkanlı formadır. Oçerk, hekayə, yaxud povest həyatın nisbətən kiçik bir parçasını təsvir edir, roman isə ən böyük parçasını! O, həyat və cəmiyyət tarixini vəhdət və bütövlükdə mənalandıra bilir. Hər şeyi ən geniş səpkidə təsvir etmək hüququ hamıdan çox romana məxsusdur...Epiklik və vüsət onu bir janr kimi janrın başqa vahidlərindən ayırır. Roman heç vaxt kiçik, həyat lövhəsi ilə kifayətlənmir, ayrılıqda ildirimi, göy gurultusunu təsvir etmir, romanın məqsədi fırtınanın özünü təsvir etməkdir” [5, s. 148].

H. Abbaszadə də roman janrının genişmkanlılığını bilir və 58-ci ildən başlayaraq, bu janra müraciət edir. Onun roman janrı sovet dövrünü əhatə etdiyindən biz orada Azərbaycan sovet romanının ənənələrini, özünəməxsusluğunu görə bilirik.

Bildiyimiz kimi, 1960-cı ildən başlayaraq ölkədə siyasi, ədəbi və mənəvi şüurun inkişafında yeni mərhələ başladı. Həmin dövrdə sosializm realizmi qələblərindən imtina edən “60-cılar” adlanan bir nəsil formalaşdı. Bu dövrdən etibarən insana qayıdış problemi təhlil müstəvisinə gətirilir, insan, onun mənəvi aləmi işıqlandırılmağa başlanır.

Düzdür, ötən dövrlərə nəzər saldıqda bu dövrdə ədəbiyyat müəyyən mənada azad olsa da, sovet cəmiyyətinin gerçəkləri tam mənasında əks edilmirdi. Bu özünü roman janrında da göstərir. 1970-1980-ci illərdə tarixə qayıdış mövzuları aktivlik qazanır. “Sosial ziddiyyətlərin və konfliktlərin yazılması üçün imkanlar açılan kimi, əslində çox kasıb, qəddar, faktiki olaraq siniflərə bölünmüş sovet cəmiyyətinin müxtəlif eybəcərlikləri, yaraları, saysız-hesabsız insan faciələri, sərt quruluşun sındırdığı, minlərlə bədbəxt talelər ədəbiyyata gəlirdi. Bu isə hakim sovet ideologiyasının sosializmin real üstünlükləri haqqında gerçəkliyə uyğun gəlməyən miflərini dağdır, adamların quruluşun ədalətli olması barədə təbliğata inamını sarsıdırdı. Beləcə, sovet ədəbiyyatında ölkədə aparılan eybəcər, yalançı təbliğat sisteminə zidd olan istiqamət formalaşdı” [8].

H. Abbaszadə cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətləri görür, müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək, təbii ki, müəyyən qələblər çərçivəsində əsərlərində təsvir edirdi. O, bu kimi məsələləri əxlaqi-tərbiyəvi, ailə-məişət mövzuları fonunda təqdim edirdi.

Məqalədə H. Abbaszadənin iki əsəri ideya və mövzu baxımından təhlilə cəlb edilir. Hər iki romanın məzmunu, bizlərlə bağlıdır. Bu əsərlərdə bizim mənəvi həyatımız, düşüncələrimiz öz əksini tapıb.

2. “Burulğanlar” romanı

İki hissədən ibarət olan “Burulğanlar” romanını yazıçı 1975-ci ildə yazmağa başlayır və 1978-ci ildə onu tamamlayır. Əsərdə Həmid Xələfovun həyat yolu öz əksini tapır. Romanda məişət planı, sevgi mövzusu öndə olsa da, hadisələrin inkişafı daha çox sosial-ictimai məsələlərə söykənir. Həmidin həyatı, saf məhəbbəti fonunda cəmiyyəti bürüyən ədalətsizlik, quruluşun baş verənlərə siyasi don geydirməsi kimi məsələlər işıqlandırılır.

Əsərin birinci hissəsi 22 hissədən ibarətdir. Həmidin dayısı Turab körpüyə Mirhadının yanına yükdaşıyan düzəldir. Bir gün Mirhadı xüsusi gücə malik olan Həmidin özü ilə Nardarana güləşə baxmağa aparır. Burada Həmid ilk dəfə məşhur pəhləvan Balağanı görür. İş elə gətirir ki, Həmid Çopur Abdulla ilə güləşib ona qalib gəlir və Balağa ilə güləşməyə razılıq verir. Balağaya üstün gəlsə də, onu məğlub etmir. Çünki Həmid üçün həyatda şöhrətdən daha dəyərli dəyərlər vardı: hörmət, şərəf, izzət kimi. Yazıçı Həmidin simasında bu anlayışlara münasibətini milli müstəvidən təhlil edir: “Atası Murtuz kimi Bakı kəndlərində yüzlərlə quyu qazmışdı, neçə-neçə susuz həyətlərə, bağlara su vermişdi, ancaq onu saya salan olmamışdı.

Həmid özü limanda gün çıxandan gün batana kimi tay daşıyırdı, axşam mitil yorğan-döşəkdə yatırdılar. Bu gün güləşib birini yıxmaqla ona gör nə hörmət göstərirdilər” [2, s. 26].

Həmidin şəxsində şöhrətə can atan deyil, şöhrəti hörmətlə, izzətlə qazanmağı üstün tutan bir gənc canlanır. Şəhərə qayıdanda onların tanımadığı bir atlı onları atəşə tutur. Balağa atəş edənin Çopur Abdullanın adamı olduğunu bildirir və bir müddət şəhərdən getməsini məsləhət görür. Dayısı Turab onu qoca dənizçi Umur baba ilə Həştərxana göndərir. Həştərxanda Həmidin sinfi-ideoloji mövqedən vəziyyəti yazıcının mövcud quruluşa münasibətinin əksi kimi özünü təqdim etsə də, siyasi görüşlərində, həyata baxışında Həmid püxtələşmiş bir obraz kimi görürük. “Burulğanlar” romanında həyatın burulğanına düşənlər – Həmid, Balağa, Cəmil müəllim, Nurlu, Nurlunun əri Mikayıl, Firuz dövrün ideologiyasına nə qədər sədaqətli olsalar da, milli məfkurə, sinfi ayrı-seçkilik, onların həyata baxışlarını, hadisələrə obyektiv yanaşmalarını, dövrün ziddiyyətlərini öz prizmalarından təhlil etmələrini əsaslandırır.

Bu obrazların hər biri ayrı cür yadda qalır; biri hisslərinin sadəliyi, biri açıq danışmağı, başqa biri tərəddüdlü, təlatümlü xarakteri ilə. Balağanın gecəyarısı evindən aparılmasında başqaları kimi, Davudun da içinə şübhə toxumu düşür. Həmid üçün dərinliyinə getmək istədikdə ona qarışmamağı məsləhət görür. Davudun fikrincə, “bir ananın qarnından çıxan iki qərdəşin hərəsi bir yol seçir, sonra da hərəsi səngərin bir tərəfində dayanıb o birinə atəş açır” [2, s. 147].

Davudun Həmidə bu işə qarışma deməsi əsərdə təbii səslənir. Əslində Davud yaşadığı dönəmin ziddiyyətlərini, ictimai quruluşun insanlar arasına səpdiyi şübhə toxumunu – həqiqəti dilə gətirir.

H.Abbaszaadə uşaq bağçası üçün Qubalılar məscidinin sökülməsi, Cəlil müəllimin haqlı narazılığına görə xalq düşməni kimi Sibirə sürgün olunması, evsiz-əşiksiz uşaqların aqibəti, Çopur Abdullanın xəyanəti, Ruhulla bəyin milli düşmənçiliyi, Firuzun qorxaqlığından qaynaqlanan böhtanları əslində sovet cəmiyyətinin və sovet insanının daxili mənəviyyatındakı naqislikləri realitəsinə əks etdirməsi idi. Məscidin sökülməsinə yanan qoca kişiyyə bir cavanın: “Əşi, ağzını nə qoymusan Allah yoluna?! Dilini dinc qoy, əksinqilabi söz danışma, tutub apararlar, əlli-ayaqlı gedərsən. Məscidi sökürlər, sənə nə?!” deməsinə qocanın: “Necə yəni, sənə nə? Məğər bu bina bizim deyil, xalqın deyil?” [2, s. 193] cavabı yaşlı nəslin tarixi kimliyə həssas, ürəkyandıran münasibətini, cavanın isə laqeydliyini, mövcud quruluşun siyasətinə baxışını aydın ifadə edir. “Burulğanlar”da baş verən hadisələr terrorun tüğyan etdiyi illərə təsadüf etdiyindən yazıçı müəyyən məqamlara obrazların dili ilə toxunmuş, öz yazıçı mövqeyi ilə vətəndaşlıq mövqeyini qarşı-qarşıya qoymuşdur. O, sovet hakimiyyətinin xalqın əlindən aldığı bir çox mənəvi dəyərlərlə dili, milli kulturu, milli düşüncə tərzini, milli psixologiyası ilə yanaşı, ən böyük qüvvə olan dininə də təcavüz edildiyini, məscidlərin təsadüfi sökülmədiyini, rüşvətxorluğun, möftəxorluğun baş alıb getdiyini epizodik məqamlarla da olsa, əsər boyu oxucuya çatdırmağa səy edir. “İdeal” fəhlə - kəndli

cəmiyyətinin sovet dövrünün “ideologiyasının çürüklüyü”, “iç üzü” yazığının sənətkar düşüncələrinin qənaəti kimi səslənir: “gərək elə uşaq bağçası tikmək üçün bu məscidi sökəydilər?! Aşağıdakı o xırdaca dükanlar sahiblərindən savayı kimə lazımdır? Heç kimə! Ordakı çayçı, pitici, papaqçı kiminsə ovcuna filan qədər basıb, ona görə də o dükanlara dəymirlər” [2, s. 194].

Yaxud çeka Həmidə çağırır ona Balağanın ailəsindən, qızından uzaq durmağı tapşırıqda Həmid özlüyündə başsız evə getməyin doğru olmadığını qəbul edir, Balağagilə getmir, gizlin şəkildə onlara köməklik göstərir. Hətta anasının Nurluya elçi getmək təklifinə yox deyir.

Yazıçı Həmidin simasında əslində mühitin insanların həyatının və düşüncələrinin formalaşmasında təsirini göstərir. Nurlunu sevən Həmid atası Balağanın həbsindən sonra ehtiyatlanır, Nurlu ilə quracağı ailə həyatının, xəyallarının üstündən xətt çəkir. Həmid “dustaq”, “xalq düşməni” Balağanın qızına elçi düşməyi, onunla bir dam altında yaşamaqdan çəkinir. Dövrün siyasi olaylarından çəkingənlik, müəyyən mənada qorxu Həmid obrazının psixoloji baxımdan ustalıqla işlənməsi yazıçı peşəkarlığından xəbər verir.

İllər keçəndən sonra Həmid öz səhvini başa düşür. Həyatda bəzən acizlik göstərməkdənsə, burulğandan çıxmaq üçün mübarizə aparmadığını, coşqun dalğalara sinə görə bilmədiyini həyatın dərsi kimi dərk edir: “Həmid indi dərk eləmişdi ki, həyatının həlledici anında acizlik göstərmiş. Qız özü ayağına gəlib, xəbərdarlıq eləmişdi ki, əgər onu istəyirsə, cəld tərpensin, sonra gec olar. Həmid qorxmışdu. Nədən qorxmışdu? Mövqeyindən, ləkələnməyindən? Bəs Həmidin çiyindən olan o arıq kimya müəllimi? Məgər o, Nurluya elçi göndərəndə bilmirdi ki, qızın atası Balağanı düşmən kimi həbs eləyiblər?!” [2, s. 188]

Nurlunun arıq kimya müəllimi – Muxtarı özünə həyat yoldaşı seçməsi ilə yanaşı Həmidin sosial baxımdan da geriliyini göstərir; el qınağı ya hökumət qorxusu – fərq etməzdi, Həmid üçün bunların hər ikisi sipər idi – sərbəst düşüncəyə, iradəyə, sevgiyə, təmizliyə çəkilən dəmir sipər.

Əsərin II hissəsində hadisələr müharibə dövrünə təsadüf edir. Öz axarında gedən həyat insanlar üçün dəyişir. Kişiləri sərbərliyə alırlar. Həmidin qardaşı Mikayıl və Nurlunun əri Muxtar da cəbhəyə yollanırlar. Müharibə bütün insanlarda olduğu kimi, Nurlu ilə Həmidə də yaxınlaşdırır. Heç zaman dilə gəlməmiş mətləblərə aydınlıq gətirilir. Həmid evlənməməsinin səbəbini, Nurlunu hələ də sevdiyini etiraf edir. Qadın olaraq Nurlu bu etirafdan sevinməyə də, Həmidin ailəsinin olmaması onu qayğılandırır. Həmidə namuslu, layiqli bir qızla evləndirmək, onu tənhalıqdan qurtarmaq istəyir.

Nurlu obrazının timsalında yazıçı müharibə dövrü Azərbaycan qadınının parlaq obrazını yaratmışdır. Nurlu atasının hökumət tərəfindən düşmən kimi həbs olunduqda Həmidin ona qarşı olan soyuqluğunun səbəbini başa düşür. Həmidin dediyi kimi, “arıq kimya müəllimi” – Muxtarla ailə qurur, övladları olur. Muxtarın qələbədə 3 il sonra itkin düşdüyünü deyil, qəhrəmanlıqla həlak olub qardaş məzarlığında dəfn edildiyini bildikdən sonra ona evlənmək

təklifi edən Həmidə Nurlu oxucunun gözlədiyi bir cavab verir: “gecdi, Həmid, - dedi, - çox gecdi. Nə olsun ki, indi mən səni əvvəlkindən artıq istəyirəm. Onu da gözəl bilirəm ki, övladlarımdan artıq sən mənim qayğıma qalarsan, ömrüm sənənlə xoş keçər. Nə edəsən ki, gecdi. Mənim iki yekə oğlum var...” [2, s. 385]. Əsərin bu yerində hadisələrin drammatizmi bir-birini sevən bu iki obrazın – illər keçəndən sonra belə duyğularının səmimiyyətini, qalan ömürlərini bir yerdə başa vurmağı yetişdirir. Lakin Nurlu üçün ailə namusu boyu bərabəri iki oğlunun heysiyyəti, əri Muxtarın ölümünə sədaqət və ehtiram, başlıcası, sevginin ucalığı, paklığı birgəyaşayışın verdiyi zövqdən daha müqəddəs idi. Əsərdə oxucunun Nurlunun taleyini həyəcanla izləməsi də məhz bununla bağlıdır.

Romanda 30-50-ci illər sovet quruluşu insanların həyatı təsvir olunur. Balağa-Çopur Abdulla, Balağa-Həmid, Həmid-Nurlu, Balağa-Firuz, Həmid-Muxtar xətləri birbaşa olmasa da, oxucu təxəyyülünün cızdığı ştrixlərlə əsərin dinamikliyini təmin edir. İnsanın hər bir hərəkətinin nəticəsi əsərin ideyasını tamamlayır. Vaxtilə Balağaya böhtan atan Firuzu zaman özü cəzalandırır. O, müharibədən əlil qayıdır. Həmid onunla rastlaşanda onun Firuz olduğunu bilmir. Daha sonra onu tanıdıqda vətən yolunda ayağını, gözünü, barmaqlarını itirmiş şəxs necə ikiüzlü, xəyanətkar ola biləcəyi Həmidə düşündürür. Firuz öz alçaq hərəkətini boynuna alır, bunu danmır. Onun dedikləri Həmidə səmimi gəlir. Çünki insanın ən böyük düşməni özüdür. Firuz öz iradəsindən kənar hərəkət etmişdi və bu hərəkətinin ağırlığını bütün ömrü boyu çəkməli idi. Yazıçı insanın deyil, zamanın, mühitin ən böyük qisasçı olduğunu Firuzun timsalında ifadə edir.

Əsər boyu müxtəlif obrazların dilində yazıçı mövqeyi açıqca görünür. “Öz dənizimiz”, “basa-basa dünyanın o başında gələnlərə heç cür qıymamaq o dövrdə sovetin əli ilə fransızın, ingilisin, almanın da Azərbaycana göz dikdiyini bolşevik Turab kimi firqə nə olduğunu bilməyən Umur babanın da ağırlı yeridir. “O, sularında əsrlərdən bəri dədə-babasının balıq tutub güzəran keçirdiyi dəli Xəzəri azad görmək istəyirdi. Qoca hər dəfə dənizdə xarici gəmilərlə rastlaşanda elə bilirdi ki, əcdadının müqəddəs ruhunu təhqir eləyirlər, dünya başına fırlanırdı” [2, s.116].

Xəzərdə ingilis gəmilərinin üzdüyünə, Bakı neftinin ölkədən daşınmasına, rusun istilası siyasətinə H.Abbaszaadə bir növ “dənizin dibinə baş vurmamış” sayacağı münasibət bildirir: “Yersiz gəldi, yerli qaç, buna deyiblər. Basa-basa dünyanın o başından gəliblər öz dənizimizdə, dədə-baba məskənimizdə üstümüzə ağalığ eləyirlər, biz də başlamışıq ki, filan vaxt sən məni qurşaq tutanda yıxmısan, necə olsa da, mən səndən bunun əvəzini çıxacağam” [2, s. 40].

Müharibə dövrü insanların ağır həyatı, aclıq, sıxıntı, müharibə vaxtı toya hərənin öz çörəyi ilə gəlməsi, Həmidin davadan dönərkən həyətlərində qarşılaşdığı qara iti görərkən düşüncələrində özünü göstərir. İti tumarlamaq istədikdə barmaqlarının onun sümüklərinə dəyən Həmidin beyninə gələnlər əslində itin deyil, müharibənin insanlığa, bəşəriyyətə gətirdiyi səfalət, aclıq, rəzalət idi: “Davadan əvvəl həyət uşaqları Qaracanı doyunca

yedirdirdilər. İndi camaat özü bir qarnı ac, bir qarnı tox dolanırdı, heç kəs boğazından kəsib itə atmazdı” [2, s. 332].

Şirindil Alışanlının da qeyd etdiyi kimi, “... 60-70-ci illərdə, xüsusən nəsrədə, XX əsr tarixi-realist ənənələrinə, onun poetik sisteminə intensiv qayıdış, ondan bəhrələnmə bədii prosesə müəyyən yenilik, o cümlədən bədii fikri şəxsiyyətin daxili aləminə yönəltmək baxımından mühüm rol oynadı. Milli tarixi keçmişlə, bəgüncü ictimai varlıqla möhkəm bağı olan, onun ictimai-sosial problemlərini əks etdirən ədəbi qəhrəmanlar əxlaqi-mənəvi saflıq mübarizə, ictimai-siyasi həyata ayıq, fəal müdaxilə faktlarının bədii təcəssümünə çevrilirlər” [3, s. 323].

“Burulğanlar” romanı ustalıqla yazılmışdır. Əsərdə ictimai-siyasi vəziyyətlə bağı yaranan gərginliyi, Bakıda ingilis qoşununun yerləşməsini mətnaltı mənə ilə oxucuya çatdırır: “- Bakıda vəziyyət heç də burdakından yaxşı deyildi. Həştərxanda əsgər çoxdu; onun keşiyində duran tapılar. Hər ölkənin qoşunu öz torpağında qalsa, başqa yerə soxulmasa, ara belə qarışmaz. Özüncə umac ova bilmirsiniz, özgəyə əriştə kəsirsiniz. əvvəl evin içi, sonra çölü” [2, s. 68].

70-ci illərin ikinci yarısında yazılmış “Burulğanlar” romanı təkcə 30-40-cı illərin geniş mənzərəsini canlandırmır, ümumilikdə sovet quruluşu, sovet cəmiyyəti, sovet insanı və müharibə dövrünün xarakteristikasını verir.

Yazıçıya görə həyatda əks əmil insanın öz yerini tapmasındadır, belə ki, “hər kəs həyatda öz yerinə düşsə, həm özü xoşbəxt olar, həm də bundan ətrafdakılar qazanarlar. Çox vaxt insanların müsibəti onların həyatda öz yerlərini tapmamasından başlayır” [2, s. 137].

Romanın istər təhkiyə dili, istərsə də obrazların dili sadə olduğu qədər yığcamdır. Yazıçı xalq danışığı dili ifadələrindən gen-bol istifadə edərək böyük “mətləbləri” bu yolla oxucusuna çatdırır.

3. “Əlibalanın ağır səfəri” romanı

H. Abbaszadənin 80-ci illərdə yazdığı romanlarından biri də “Əlibalanın ağır səfəri” (1983-1984) adlanır. Əsər sovet insanının mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin hələ də bəşəri mahiyyət daşıdığı bir dövrdə yazılmışdır. Hekayənin qəhrəmanları olan Əlibala ilə Dadaş eyni mühitin və quruluşun adamları olsalar da, taleləri və xarakterləri bir-birinə oxşamır. Əslində hadisələr Əlibalanın ömür yolunu əks etdirsə də, yazıçı insanlararası münasibətlər, biganəlik, “yamanlığa yaxşılıq” kimi məsələləri, şəhərlə-kəndin fərqi ictimai və əyani amillərlə əlaqələndirir. Cəbhə yoldaşı Dadaşın uzun illər cəbhədə ona qan verib xilas etməsi fikrində yanıldığını biləndən sonra da Əlibalanın döyüşçü dostuna münasibəti dəyişmişdir. Hadisələr də elə bununla bağı – Əlibalanın dostuna etdiyi yaxşılığın müqabilində arvadı Xırdaxanımın infakt keçirib ölməsi ilə bağı cərəyan edir.

Əlibalanı ağrıdan, narahat edən bir məsələ də insanların bir-birinə laqeydliyi, soyuqluqdur. Bir binada yaşasalar da qonşular kimin vəfat etdiyini ya sonradan öyrənirlər, ya da heç xəbər tutmurlar. Arvadı Xırdaxanımın yasına gəlməməkləri bir yana, kişini görəndə

başsağlığı verməyən qonşulardan ürəyi qırılsa da, Əlibala kişi bunu düşünür ki, yaşlı arvadın ölümündən heç xəbərləri yoxdur. Romanın əsas məziyyəti də insanlar arasında əxlaqi-nəzəri dəyərlərdən sayılan dostluq, qayğıkeşlik kimi keyfiyyətlərin qabardılmasıdır.

Yazıçı bu dəyərlərə tənqidi münasibət bildirməklə sovet sisteminin, ictimai-siyasi quruluşun yaratdığı mühitə və insanlar arasında sosial-ictimai dəyərlərin məhvinin labüdlüyünü ortaya qoymuş olur. Əlibala obrazı mənəvi keyfiyyətləri daşıyan insanların təbii obrazıdır. Dadaşla olan münasibət, daha dəqiq, Əlibalaya qarşı qoyulmuş Dadaş obrazı da insan mənəviyyatının iki əsas qütbünü təmsil edir.

Əlibala sadə, təmiz, halallıqla yaşamaq prinsiplərini üstün tutur, çayçı Sadığın səfər vaxtı sərnəşinlərə çay paylayarkən güzəranında gileyilməsini və sərnəşinlərdən çay pulu aldığını o, sosial və əxlaqi dəyərin pozulduğu kimi qiymətləndirir. Əlibalaya görə, bu, “mədəni yolla camaatdan sadağa dilənmək idi” [1, s.33]. Əlibalanın həyatda əsas məramı halallıqdır. Yazıçıya görə, halallıqla qazanılan pul, qanunla yaşanılan ömrün rahatlığı ən böyük xoşbəxtlikdir.

Dadaşın Moskvadan qayıdarkən şübhə doğuran halları Əlibalaya onun qanunsuz bir iş gördüyünü anladır. Səfərin axşamı Əlibalanın qapısına gələn Yavuz (Dadaşın bacısı oğlu) dayasının tutulduğunu və Əlibalanın yalnız onu xilas edə biləcəyini söyləyəndə o, dostunun yalan danışdığını başa düşür. Lakin arvadı Xırdaxanımın təkidlərinə baxmayaraq, “dostunu” xilas etmək üçün yalan ifadə verməkdən çəkinmir. Bu da taleyin Əlibalanı çəkdiyi sınaq idi. Bu vaxta kimi, düzlüklə yaşamış insan niyə yalan deməli idi? Əlibala bunu belə əsaslandırır: “- Xırda, mənim də ürəyimə damıb, burda nə isə əngəl bir iş var. Mənə ziyanı dəyə bilər. Dadaş bu qədər şey-şüyü özüyün almayıb. Çamadandan alver iyi gəlir. Ancaq neynim, mənə köməyə çağırır, necə getməyim?! Bu onun mənə elədiyi böyük yaxşılığın qabağında nədir?” [1, s.78]

Əslində Dadaş Əlibalaya heç bir yaxşılıq etməmişdir. Lakin Əlibalanın xasiyyəti bu idi, o, nəinki pislik etmək, pis fikirləşmək belə istəmirdi. Hətta qardaşı oğlu Yavuz bilmədən Dadaşın yalanlarının üstünü açıqda belə Əlibala fikrindən dönmür. Dadaş isə Əlibalanın bu yaxşılığının müqabilində öz simasını ortaya qoyur: “Bəlkə bu xeyirxahlığına görə Əlibalanın məndən bir umacağı var? Ola da bilər! Hə, elə onu deyəcək, Yavuzun yanında pul haqq-hesabını dilinə gətirməyə çəkinir. İkildə deyəcək, qara qızın dərdi var, isti-isti məndən bir iki yüz qoparmaq istəyir. Cəhənnəmə verərəm, ancaq indi yox, sonra, Bakıda çamadanımı alıb mənə qaytaranda haqqını sayaram ovcuna” [1, s.95].

Yazıçı “sovet insanı”nın təbiiliyini, reallığını Dadaşın timsalında verməyə cəhd edir; qarşılıqlı yaxşılıq, “əvəzə əvəz” tendesiyası daxili mənəviyyatın kasadlığı ilə yanaşı, cəmiyyətin, sosial quruluşun iç üzünün təcəssümüdür. Əsərdə sovet ədəbiyyatı tənqidi üçün səciyyəvi sayılan dinin savadsızlığa gətirib çıxarması, “qılınc müsəlmanı” olmağın səbəbləri, müsəlman ölkələrinin geri qalma səbəblərinə toxunan yazıçı, sovet dövründə - insanların xoş xeyallarla yaşadığı bir dövərdə çörəyin, içalatın belə yoxa çıxması, insanların “tanişlıq” adı

ilə istədiklərini əldə etməyin adi bir hal olduğunu gündəmə gətirməsi sovet cəmiyyətinə çatışmazlıqlarına cəsarətlə (az da olsa) münasibət bildirir. Əhməd Sami Elaydinin də qeyd etdiyi kimi: “... dövrün ictimai problemlərini əks etdirmək baxımından roman bədii nəsrin digər janrlarından daha çox imkanlara malikdir” [4, s.20]. H.Abbaszadə də bu imkanlardan məharətlə istifadə edərək yazıçının insan talelərinin fonunda cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərinin yüksək bədiiliklə oxucuya çatdırır.

Əlibala gec də olsa, Dadaş haqqında yanıldığını təəssüf hissi ilə qəbul edir. Dadaşa etdiyi kömək ona baha başa gəlir. Xırdaxanım bundan narahatlıq keçirərək infakt keçirib xəstəxanaya düşür və vəfat edir. H. Abbaszadə Dadaş obrazına qarşı Möhsün Nağızadə, Ağadayı obrazlarını qoyur. Ağadayı Əlibalanın köhnə məhlədən qonşusu olmağına baxmayaraq onun üçün qardaşdan yaxın olur. Və ya qatarda tanış olduğu Möhsün Nağızadə onun səmimiyyətinə inanaraq Əlibaladan köməyini əsirgəmir. Məhz bu obrazlar vasitəsilə yazıçı səmimi dostluq, halal zəhmət məsələləri işıqlandırır.

Həyatda heç bir pislik, cinayət cəzasız qalmır. Əsər iki il sonra Yavuzla qarşılaşan Əlibalanın Dadaşın həbs olunduğunu öyrənməsi ilə bitir.

Professor Bəkir Çobanzadənin də qeyd etdiyi kimi, hər hansı bir əsər müəllifi mövzunu həyatdan aldığı üçün onun yaradıcılığının həm ideya, həm də bədii meyarlarından birincisi həyatilik olmalıdır. Hər iki əsərdən də görüldüyü kimi, H. Abbaszadə də əsərlərində bu prinsipə əməl edirdi.

Nəticə. Hər iki romanın mövzu-ideya problematikası sovet dövrünü əks etdirir. Hansı ki, bu dövrdə yazıb-yaradan sənətkarlar ideoloji təsir altında idilər. Bu da əsərlərə birmetodlu – sosialist realizmi yanaşmağı tələb edirdi. Çünki bu əsərlərin əksəriyyəti yalnız sənət üçün yazılmırdı. Sovet yazıçılarının əksəriyyəti buna əməl etdiyindən bu gün onların əsərləri aktuallığını itirmiş hesab edilir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Yaşar Rzayev bu prosesi belə ifadə edir: “Müstəqilliyi əldə edəndən sonra əvvəlki yetmiş ilin bədii irsinə, ədəbi-bədii fikrinə, estetik dəyərlərinə münasibət birmənalı olmamışdır. Onların bir qismi qəbul edilsə də, böyük bir qismi inkar olunur, halbuki bu təsdiqin də, inkarın da özü mübahisəli olaraq qalır. Həmin münasibət də bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: ədəbi-bədii məhsulun bədii-estetik dəyərləri, onun söykəndiyi ədəbi cərəyanlar və prinsiplər və onların məqsədmüvafiqliyi, bədii əsəri şərtləndirən və onda tələq olunan ictimai-siyasi motivlər”... [6, s.119]

Unutmamalıyıq ki, hər bir yazar öz dövrünü təmsil edir. Sovet dövründə yazılmış bu kimi əsərlərin hansı meyarlarla tədqiqata cəlb edilməsinin dürüsləşdirilməyə ehtiyacı vardır. “Bu ali meyarlardan biri və bəlkə də birincisi mövzuya münasibətlə bağlıdır. Çünki bədii əsər mövzuya təzə münasibətdən yararır” [7, s.42].

Ədəbiyyatşünas alim T. Salamoğlunun fikrincə “keçmiş SSRİ məkanında 80-ci illərə qədər yazıçı heç vaxt sözünü “axıra qədər” deyə bilməyib və deməli, həyat həqiqəti bədii həqiqətə çevriləndə bu və ya digər dərəcədə təhrif olunub” [7, s.43].

Bu dəyərli fikri H. Abbaszadə yaradıcılığına da aid etmək olar. Yazıçının əsərlərində həqiqətən də hər hansı bir mövzunun gündəmə gətirilməsində bir yumşaq, ideyadan “yan qaçmaq” cəhdi duyulur. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, ədəbi tənqid onun yaradıcılığına biganə yanaşır. Lakin bütün bunlarla belə H. Abbaszadə bədii nəsrinə ideya və mövzu problematikası görə, obrazların təbiiliyi və dilinin sadəliyi baxımından dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə H., (1985), Əlibalanın ağır səfəri, Bakı: Gənclik, 360 s.
2. Abbaszadə H., (2006), Seçilmiş əsərləri. İki cild, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 392 s.
3. Alışanlı Ş., (2010), Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri Bakı: Sabah, 360 s.
4. Əhməd Sami Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı (mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı: “Nurlan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 192 s.
5. Qarayev Y., (1979), Poeziya və nəsr, Bakı: Yazıçı, 198 s.
6. Rzayev Y., (2010), Azərbaycan romanı: Siyasət və milli düşüncə, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 296 s.
7. Salamoğlu T., (2009), Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı: Səda, 480 s.
8. <http://azkurs.org/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyi-nurlana-yalijeva-sove.html?page=18>